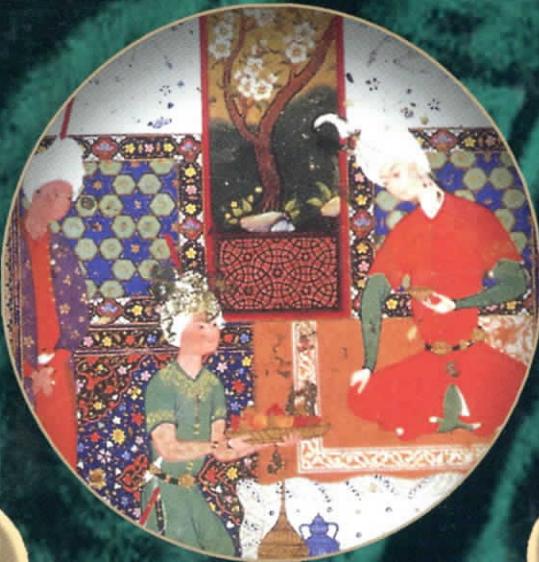
KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

MƏHƏMMƏD

SƏHRİYAR

AZ-I
40528

MƏHƏMMƏD

ŞƏHRİYAR

Azərbaycan
Milli Elmlər Mədəniyyəst
Mərkəzi Elmi
Kitabxana

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ-2006

Bu kitab "Məhəmməd. Şəhriyar" (Bakı, Yaziçı, 1987)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Tərtib edəni, ön söz və
lügətin müəllifi:

Əliyar Səfərli

894.3611-dc21

AZE

Məhəmməd. Şəhriyar. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 səh.

"Şəhriyar" əsəri XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələrindəndir. Mövzunu folklorдан alan ədəb onu özünəməxsus bir şəkildə işləmiş, ideya-bədii keyfiyyətlərinə görə orijinal və kamil bir əsər yaratmışdır. Bu əsərdə sevgi, mənəvi ucalıq, insansevərlik, etibar, dostluq, sədaqət kimi hissələr təbliğ edilir, bədxahlıq, zülm, şər, ictimai ədalətsizliklər pislənilir.

Əsərin yeganə nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır və təqdim olunan kitabdakı mətn bu nüsxə əsasında hazırlanmışdır.

ISBN10 9952-34-000-1

ISBN13 978-9952-34-000-6

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latin qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında şeir ilə yanaşı nəşr də özünə-məxsus bir tekamül yolu keçmiş, yeni-yeni sənət abidələrində əsas formaya çevrilmişdir. Ancaq şərə nisbətən nəsrin inkişafı daha ağır və ləng olmuşdur. Bu da başlıca olaraq, Şərqi aləmində poeziyaya meyil və mənəvi tələbatın üstünlük qazanması, Şərqi özünəməxsus bədii-estetik görüşlərindən irəli gəldi.

Yazılı ədəbiyyatın ilkin çağlarından başlayaraq bədii nəşr öz qidasını şifahi ədəbiyyatdan almış, bədii söz sənətinin hər iki qolundan gələn ənənə və gözəllikləri özündə birləşdirmişdir. Xalq müdrikliyinin nümunələri klassik bədii nəsrin özülü və təməl daşlarına çevrilmişdir. Bu da yersiz deyil ki, yazılı nəşr əsərlərində nağıl-dastan ənənə və motivləri vəhdət yaradır, səcli nəşr çalarları ilə qaynayıb-qarışır. Min üç yüz illik tarixi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi buna parlaq misal ola bilər. Burada epos yaradıcılığı ilə fərdi yaradıcılıq keyfiyyət və cizgiliyi ahəngdarlıq yaradır, nəşr ilə şeir üzvi şəkildə növbələşir. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"u həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat nümunəsi saymaq tamamilə qanunauygundur.

XII yüzillikdə Xaqanının bizə gəlib çatan altmış məktubu orta çağlar nəsrinin dəyərli, yetkin nümunələridir. Xaqani bu altmış əsərində zəmanəsinin bədii-epik mənzərəsini oks etdirərək, müasirləri və dostları ilə yazışır, dərdləşir, ictimai ağrılarını, sevincini, kədərini bildirirdi. Xaqani məktubları Azərbaycan bədii nəsrinin yeni, solmaz və parlaq inciləridir.

XIV yüzillikdə isə Mustafa Zəririn yaratdığı "Fütuhati-şam", "Sirətün-nəbi" əsərləri dini-fəlsəfi mövzuda yazılmışdır. Ana dilində yazılan bu nəşr əsərləri dil-üslub aydınlığı və gözəlliyi ilə daha çox seçilir.

Böyük Füzuli nərimizi yeni bir zirvəyə yüksəltmiş, satirik və fəlsəfi nəsrin özülünü qoymuşdur. Onun nəşr əsərləri həm formaca, həm məfkurəcə seçilir. Ədibin lirik və epik əsərləri kimi, nəsrində də zəmanəsinin işıqlı ideya və görüşləri, ictimai düşüncələri, ağrıları, faciəsi, dərdi, qəmi, arzu və diləkləri öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Füzuli divan və poemalarına yazdığı dibaçələrdə, məktublarında, "Şikayətnamə", "Səhhət və Mərəz", "Rind və Zahid", "Hədiqətüs-süəda" əsərlərində bir nasır kimi öz parlaq istedadını üzə çıxarmışdır. Ədəbiyyat tarixinde Füzuli nəşri yeni bir mərhələdir, məna tutumu və ifadə dolğunluğuna görə yeni bir zirvədir. O, lirikada olduğu kimi nəsrde də yenilikçi, yaradıcı və bənzərsiz bir sənətkar idi.

XVII-XVIII yüzilliklərdə nərimiz yeni bir inkişaf yoluna düşür, nəşr əsərlərinə olan mənəvi tələbat geniş vüsət qazanır. Dövrün ictimai-mənəvi

həyatı ilə səsləşən dəyərli əsərlər yaranır və bu əsərlərdə mövzu və üslub rəngarəngliyi, ideya-fikir axşaları, dil-üslub çalarları səciyyəvi keyfiyyətə çevirilir. Artıq bu əsrlərin nəşri yeni formalı, yeni biçimli nəşr idi. Bədii nəşr poemaların dibaçələrində ayrılaq müstəqil janr kimi işlənir, məsnəvi-dastanlarda bu ünsür şəklində işlənən nəşr böyük həcmli əsərlərin əsas formasına çevirilir. Nəşr ilə bədii, elmi və tarixi əsərlər, təzkirələr, müxtəlif elm sahələrinə dair risalələr yazılırdı. Bunların içərisində Şeyx Səfi mənqəbələri, "Kəlilə və Dimnə" tərcüməsi, "Seyfəlmülük", "Hekayəti-Kərəm", "Düzd və Qazi", "Tutinamə" və nəhayət, "Şəhriyar" əsəri daha çox səciyyəvidir. Bu əsərlər təsdiq edir ki, artıq XVII-XVIII yüzilliklərdə Azərbaycan bədii nəşri formallaşaraq, yeni bir inkişaf yoluna düşməyə başlayır. Həm də bu nəşr əsərləri qafiyəli səcli nəsrənən fərqlənərək yeni bir üslubda yazılırdı. Nəşr əsərlərinin həm quruluşu, dil-üslubu, həm də ideya məzmunu yeni təsir bağışlayırdı. Möhsün Nəsiri mövzusunu hind ədəbiyyatından aldığı "Tutinamə" əsərində əlli hekayədə bədii nəsrimizə yeni keyfiyyətlər göttürmiş və orijinal bir hekayələr toplusu yaratmışdır. Gəncə xanı Ziyad xanın sifarişi ilə yazılan bu əsərdə yazıçı qədim süjetləri yeni bir baxımdan işləmiş və ənənəvi mövzudan istifadə edərək zəmanəsində baş verən mühabibə və qırğınlara, xarici basqınlara, zülm və istibdada münasibətini bildirmişdir.

XVII-XVIII yüzilliklərdə nəşr əsərlərinə yeni bir maraq və bədii-estetik münasibət özünü göstərir. Bir sıra şifahi ədəbiyyat nümunələrinin məhz bu dövrdə yazıya alınması və geniş yayılması da mənəvi ehtiyacdandır doğurdu. Hətta Şah Abbas da atalar sözlərinə xüsusi maraq göstərərək müdrik sözlərin toplanıb yazıya alınmasına sərəncam verir. Onun sərəncamı ilə toplanmış atalar sözlərinin bir əlyazma nüsxəsi dövrümüzə gəlib çatmışdır. Tehran universitetinin kitabxanasında saxlanılan bu qiymətli əlyazması çox tövəssüf ki, tədqiqatçıların diqqətindən kənardə qalmış və çap üzü görməmişdir.

Orta yüzilliklər Azərbaycan bədii nəsrinin dəyərli və yetkin bir abidəsi də "Şəhriyar" dastanıdır. Bu dastan nəsrimizin qanunauygın inkişaf və yüksəlişinin nəticəsi kimi çox səciyyəvidir. Klassik səcli nəşr ilə yeni nəşr arasında bir körpü olan "Şəhriyar" əsəri ideyasına, poetik gözəlliklərinə görə seçilir və yeni təsir bağışlayır. Burada əski dastan-epos ənənələri ilə müasir nəşr ənənələri birləşir. Dastanın mövzusu, məfkurəsi, süjeti, bədii quruluşu, ayrı-ayrı motiv və təfsilatı xüsusiyyətləri də bunu aydın göstərir.

"Şəhriyar"ın müəllifi öz adını əsərin bir yerində belə çəkir:

Bağda bülbül həmrəh ola güliyən,
Ona şeyda qila sidqi-diliyən,
Həsrət çəkə-çəkə uzun iliylən,
Məhəmməd kuyində qalan yar hanı?!

Bu şeir parçası təsdiq edir ki, "Şəhriyar" əsərinin müəllifi Məhəmməd adlı bir yazıçı olmuşdur. O, dastanın başqa bir yerində Məhəmməd Əmirli adlı bir adamın da adını çəkir. Cox ehtimal ki, onların hər ikisi eyni simadır.

Məhəmməd əsərin başlanğıcında öz əsərinin adını belə bildirir:

İndi rüxsət ver tərəfi-eşqidən mən sölüyim
Bir əcaib dastanı ismi də ola "Şəhriyar".

Bu dastandan başqa Məhəmmədin digər bir əsəri bizi bəlli deyildir. Ancaq "Şəhriyar" dastanı da təsdiq edə bilər ki, Məhəmməd istedadlı bir yazıçı və şair olmuş, uğurlu bir yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Məhəmməd yeni əsər yazmağı şərəf işi kimi başa düşür. Kamil ustادların adı ilə bağlı vaqı və əhvalatları bədii sözün gücü ilə yenidən canlandırmağı, keçmiş çağlardan dil açıb danışmağı özünün vətəndaşlıq borcu sayırdı. Deməli, onun qələmə aldığı bu dastan ya Məhəmmədə qədər mövcud olmuş, ya da Şəhriyar adlı aşığı adı ilə bağlı dastanı ilk dəfə o, meydana gəttirmişdir.

"Şəhriyar" əsəri şifahi deyil, yazılı ədəbiyyat nümunəsidir. Belə ki, bu əsər şifahi yox, yazılı şəkildə bizi gəlib çatmışdır. Mövzunu xalq ədəbiyyatından alan yazıçı onu yeni bir biçimdə, yeni bir süjet və məzmunda qələmə alaraq müstəqil bir əsər yaratmış, dastan üzərində özünəməxsus bir yaradıcılıq işi aparmışdır. Həm də maraqlıdır ki, Məhəmməd məhz eşq mövzusunda yeni bir əsər yaratmağa ayrıca məna verirdi. Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi o da məhəbbəti dərin ictimai-fəlsəfi məzmunda alırdı, eşq zövqündən xəbərsiz insanı insan saymırıdı:

Zövqi-şövqi-eşqidən xali olan adəm degil,
Eşqi-həqiqi gərək zahir məcazi desələr.

XVII-XVIII əsrlərdə yaranan bir sıra əsərlərdə olduğu kimi "Şəhriyar"da da qəhrəmanın əzab-əziyyətlərə düşməsi ictimai bərabərsizlik və uyğunsuzluqdan irəli gəlir. Cənki burada qəhrəmanlar ictimai köklərinə görə fərqlənlər, daha doğrusu, Şəhriyar tacir oğlu, onun sevgilisi Sənubər isə yuxarı təbəqədən çıxmışdır. İctimai mənşəcə seçilən aşıqları zaman öz isteyinə qovuştura bilməzdi. Əsərdə sevgililərin kədərlənməsi də, mənəvi iztirablar çəkməsi də bununla bağlıdır. Başqa məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, "Şəhriyar"da da aşiq yuxuda buta alır, sevir, sevgilisini soraqlayır və dastan da nikbin bir final ilə tamamlanır.

Məhəmməd aşıqların dünyaya gəlməsini xalq inamlarına uyğun olaraq nəzir-niyazla, ata-anasının darda qalan bir insana yaxşılıq etməsi, comərdliyi ilə əlaqələndirir. Qeyri-adı vəziyyətdə doğulan qəhrəmanın gələcəkdə də qeyri-adı olacağına şübhə yeri qoymur. Əvvəlcədən onun davranış və hərəkətlərini mənəvi-psixoloji baxımdan əsaslandırır. Tiflis şəhərində yaşayan Saleh sö-

dagər çox varlı bir tacirdir. Ancaq övladı olmadığına görə gecə-gündüz içini yeyir. Bir gün şəhərdən kənarda olan bağında qonaqlıq zamanı tutuquşularının söhbətini dinləyəndən sonra dordu yenidən baş qaldırır, qonaqlıqda olanları da unudaraq bir guşəyə çökilib ağlayır. Sonra arvadı Zöhrə xanım bu işinə görə onu danlayır. Ər-arvad gecə yuxuda bir nurani ağsaqqal görürler. Ağsaqqal onlara deyir ki, siz yola çıxın, hansı aciz və sıxıntıda qalan bir insan görsəniz ona kömək edin, çox çəkməz ki, sizin bir oğlunuz dünyaya gələr.

Sabahı hər ikisi Soğanlıq yolu üstünə çıxır və bir də görürler ki, bir kişi iki uşağı qol-qola çatıb sürüyə-sürüyə getirir. Bir an dayanmadan Saleh sövdagər uşaqları kişinin əlindən alaraq əvəzində yüz tūmən pul verir və uşaq-lara da xələt və pul verib yola salır. Bu əhvalatdan doqquz ay keçəndən sonra Saleh sövdagərin bir oğlu anadan olur ki, adını da Şəhriyar qoyurlar.

Əsərdə adqoyma mərasimi təfsilatı ilə verilir. Münəccim və alımlar yığılib ad qoyur, uşağın gələcək taleyindən xəbər verirlər. Saleh sövdagər nəzir-niyaz paylayır, şənliklər keçirib qurbanlar kəsdirir. Dastan qəhrəmanları kimi Şəhriyari da dayələrə, qarabaşlara, bilici alımə tapşırırlar. Şəhriyar az vaxtda bütün elmləri sinədəftər edir və yeniyetmə yaşında müstəqil həyata atılıb tacir olmaq fikrine düşür. "Nə zamanatən mən atamın əlinə baxub, özim bimərifət qalacağam", – deyərək düşünüb-dachsenir. Atasına da öz qərarını bildirir. Yaziçi ata ilə oğulun söhbətində tacir-sövdagər münasibətlərinə toxunaraq onu belə təsvir edir: "Cün sövdagər oğlunun güftərindən və kamali-mərifətindən və işin əncamın axtarmağından xoşal olub dedi:

– Ey oğul, hər kim ki cövhəri-pak və özü xoşidrak olsa, ondan mə'rifət əskik olmaz və heç yerdə sərgərdan qalmaz və arif-ürəfələr məclisində xəca-lət görməz".

Saleh sövdagər tacirləri çağırıb məsləhətləşir və onların fikrini biləndən sonra oğlunun uzaq səfərə getməsinə razılaşır.

"Şəhriyar" dastanında bura qədərki əhvalatlar əsərin bədii ekspozisiyasıdır. Məhəmmədi düşündürən isə iki aşiqin sevgisi və onun bədii həlli məsələsidir. Əsərin ruhu və pafosu da eşq ilə bağlıdır, hadisə və qəhrəmanlara münasibət də ali bir duyğu ilə ölçülür. Zəmanənin düşüncə və istəkləri də sevgi güzgüsündə aydınlaşır, işıqlanır.

Eşq dastanında iki yox, bir qəhrəman baş qəhrəmandır, əsərin adı da onun adı ilə bağlıdır. Yazıçı onun ölüm yoluna işıq şurası salır, anadan olmasından başlayaraq öz isteyinə, diləyinə yetməsinə qədərki yaşayışını bədii sənət güzgüsündə əks etdirir, onun istək və sevincini, duyğu və ağrılarını qələmə alır. Bütün dastan qəhrəmanları kimi Şəhriyarin da sevgisi butadan başlayır. Eşqsızlərə eşq badəsi içirən aşıqlar saqısı Şəhriyara da badə içirir. Bildirir ki, məqsədin səfər etmək, kamal və mərifət qazanmaqdır, ancaq eşq badəsi daha faydalı və gözəldir. Bu gündən səni Kirman xanının qızı Sənubərə, onu da sənə buta kəsirəm, çox cəfa çəkərsən, ancaq axırda öz isteyinə qovuşarsan.

Şəhriyarın saz çalıb oxumasını, sazi və sözü ilə hamını bağlamaq bacarığını yaziçı eşq badəsi ilə əsaslandırır, adı bir sövdagər oğlunun birdən-birə yenilməz və görünməmiş kamal və istedad qazanmasının səbəbini də bunda görür. Təsadüfi deyil ki, əsərdə buta alan aşiqin mənəvi-ruhi aləmində, təbiətində, davranış və zehniyyətində bir oyanma, təbəddülət baş qaldırır. O, yeni bir insana çevrilir. Keçici həvəs əsiri olan və sövdagərlik arzusu ilə yaşıyan Şəhriyar birdən-birə müdrikləşir, mənəviyyat və əqidəcə saflaşır, dünyagörüşü və sevgisinə görə hamidən seçilir.

Sevən Şəhriyar şirin röyalar aləmində qanad çalır, öz dünyasına qapanaraq saf, ecazkar duyuları ile yaşayır, sanki öz ətrafını görmür. Təbib, hükəmə onun dərdini anlamır, qoca bir qarı isə “qudurubdur, qurtulmaz” deyərək aşiqin başına “kül ələyir”. Yuxudan oyanan kimi saz istəyən Şəhriyar öz üzək yanğışını belə açıb bildirir:

Qarı, dərdim demək müşkil olubdur,
Eşq atası ixtiyarım alubdur,
Bir mələk surətlü dərdə salubdur,
Axır dü çeşimindən indi sel, yeri.

Dastan qəhrəmanları kimi Şəhriyarın da buta alandan sonra tanınmaz dərəcədə dəyişməsi, möcüzələr göstərməsi, saz çalıb oxuması təbii bir haldır. Onun özü də bunun səbəbini ərənlərin üstünə gəlməsi, onların əlindən badəlib içməsi ilə aydınlaşdırır:

Yatmışdım üstümə gəldi ərənlər,
Bir cam verüb saldı bu hala məni.
Nə dərd bildi, nə dərmanım elədi,
Niyə nisbət verdü bu hala məni?!

Buta alan aşiq adətən özünü sərbəst aparır, öz halının dəyişməsini eşq sevdası kimi başa düşür:

Nə cünunam, nə divanə, nə dəli,
Bir Leyladan ötri Məcnun misali,
Atam-anam, etmə qeyri xəyalı,
Sevda yetirübdür bu hala məni.

“Şəhriyar” əsərində əsil mətləb aşıqlərin eşqə düşməsi ilə başlayır. Sonra isə əhvalat ayrı-ayrı yerlərdə, şəhərlərdə qol-budaq atır, genişlənir, yeni-yeni insanları qoynuna alır. Süjet xətinin yüksəlməsi ilə hadisələrin qayası, ahəngi də dəyişir, ancaq hadisələrin bədii məntiqi, bütövlüyü heç zaman pozulmur.

Məhəbbət dastanlarının bədii simmetriyasını, ənənəvi ruhunu gözleyən və izləyən Məhəmməd iki sevgilinin könül gözəlliklərini üzə çıxarır, eşqin xalq inamlarında yaşayan ardıcılığını, təfsilati anlarını gözləyir. Aşıqanə əsərlərdə olduğu kimi burada da əhvalatın üçüncü bölməsində qəhrəmanın qarşısında duran maneələr, uçurumlar, onun uzaq səfərə yola düşməsi göstərilir. Bəzi dastanlarda qəhrəman özü səfərə çıxır, bəzisində isə ona yaxın dostları yol yoldaşlığı edirlər. “Şəhriyar”da isə bunun əksinədir. Qəhrəmanın atası bu işə hamidən əvvəl qoşulur, can yandırır və oğlunun butasını soraqlamağa gedir. Ümumiyyətlə, Məhəmmədin əsərində iki aşiqin ata-anası öz övladlarının səadəti üçün hamidən artıq feallıq göstərir, çalışır, vuruşur və başqa dastanlarda olan ata-analardan daha mübarizdir. Bu xüsusiyət də şübhə yoxdur ki, dövrün öz mənəvi tələblərinin nəticəsi idi, daha doğrusu, Məhəmmədin yaşadığı mühit öz doğma oğlu və qızının səadəti keşiyində duran, ali bir məhəbbəti duyan, başa düşən və onun uğrunda öz varlığını belə əsirgəməyən atanaları sevir, yüksək tuturdu. Artıq burada atalar ilə oğullar istək və arzularına, eşq və səadət məsələsinin bədii-fəlsəfi həllinə görə birləşir, atalar oğulların xoşbəxtliyinə yol açır və eyni cəbhənin yolçularına çevirilirlər.

Sevgi dastanının baş qəhrəmanı Şəhriyərdir. Yaziçı bütün əsər boyu onun daxili, mənəvi simasını işıqlandırır, onun sevincini, kədərini, incə, zərif duyğu və düşüncələrini aydınlaşdırır. Şəhriyəri sevən və sevməyi xoşbəxtlik kimi anlayan iradəli, bacarıqlı, tədbirli, qorxmaz və könlü işqli bir aşiq kimi sevdirir, onun aydın və parlaq surətini yaradır.

Əsərdə Şəhriyar ağıl, eşq, məhəbbət qəhrəmanıdır. Onun döyüş silahı sözü və sazıdır. O özünü Leylini dəlicəsinə sevən Məcnun adlandırır. Doğrudan da Şəhriyar mənəvi zənginliyi, sevgisi və sevdasına görə Məcnunun ozan, aşiq qardaşıdır. Ancaq onlar ayrı-ayrı mühitin oğludur. Məcnunun eşqi zəmənənin aqiləne inkarıdır, müdriklik və mənəvi gözəlliyin yüksək zirvəsi deməkdir. Məhəbbət Məcnunu gündən-günə cəmiyyətdən, dünyadan ayırrı, insanların uzaqlaşdırır, ali və ilahi bir aləmə qovuşdurur. Şəhriyərin sevgisi isə onu həyata, insanlara daha da yaxınlaşdırır, aşiqi səadətə qovuşdurur, “kamal və camal” sahibi kimi sevdirir, hətta adı bir tacir oğlunu hakimiyyət mənsəbinə gətirib çıxarır. Çünkü Məcnunun eşqi butadan uzaq idi. Şəhriyər isə ərənlərdən buta almışdı – haqq aşığı səlahiyyəti qazanmışdı. Zaman, dünya onun sevgilisine qovuşmasına haqq verirdi, bəraət qazandırırdı, bu eşqi təqdiri-xuda sayaraq bəyənirdi, müqəddəs insanların buyruğu, yazılısı kimi qoruyaraq, ona yol açırdı. Əlbəttə ki, aşığı və onun eşqini yaradıcının adı ilə, badəsi ilə, səlahiyyəti və yazılısı ilə əlaqələndirmək, mühafizə etmək ənənəsi şifahi ədəbiyyatdan gəlir və xalq inam və görüşlerinin bədii ifadəsidir. Ona görə də

məsnəvi-dastanlarda eşq bir qayda olaraq dünyəvi motivlərlə başlayıb ilahi motivlərlə tamamlanır, xalq dastanlarında isə bunun əksinə, ilahi bir varlıqla bağlı olan məhəbbət sevdası dünyəvi və həyatı bir sonluqla, nikbin bir final ilə sona çatır. Eşq bütün qüvvələr üzərində mənəvi qələba çalır!

Nizami və Füzulinin “Leyli və Məcnun”larında olduğu kimi, “Şəhriyar”da da aşiq ata-anası ilə dərdləşir, mübahisə edir, ancaq həmişə və hər yerdə ədəb qaydalarını tam gözləyərək ata-ananın hörmətini saxlayır. Məcnunun ata-anasının eşqə münasibəti, düşüncəsi, davranışsı zamanın səviyyəsində durur, adıdır və öz adilik məcrasından çıxmır. Məcnun isə məhəbbəti və idrakına görə zamanın fövqünə yüksəlir, yer ilə göy onun ağılına, zövqünə, eşqinə həsəd aparır. Şəhriyar ilə onun ata-anası isə bir bulaqdan su içmişlər, daha dəqiq desək, sevgiyə, insan səadətinə münasibət baxımından onların təbiətində bir oxşarlıq, eyniyyət vardır.

Şəhriyar sevgilisini tapmaq üçün uzaq ellərə getmək istəyir, ancaq ata-anası bu işdə ona mane olur, oğlanlarını ağıl və təmkinlə iş görməyə çağırır. Şəhriyar da çəkinmədən öz ürəyini anasına açır, aşiqin öz butasını axtarır tapmasını onun mənəvi borcu sayır:

“Oğlan dedi:

– Ey anayı-mehriban, südünü mənə halal eylə və məni yola sal ki, iş fikirdən ölübüdür... Hər qədər fikir edərəm, mənim tək etibarsız aşiq olmaz. Aşiqə ögüt-nəsihət kar qılmaz. Siz bu qədər məni aciz və sərgərdən eyləyüb, mane olub saxlarsız, bu saxlamaq neçə şeyə səbəb olur”.

Şəhriyar sevgilisini axtarır tapmayı bir zərurət kimi başa düşür, öz dəyanəti və sədaqəti ilə ucalır, rəğbət qazanır. O, özündən də çox sevdiyi qızın taleyini düşünərək çarə axtarır, düşümüb-daşınır, mənəvi əzablar çəkir: “Ona da yaziqdur, Allaha xoş gəlməz və bir də bir-birimizi Allah qoyub görən zamanda mənə tənə ilə sual edüb deyə: “Ey oğlan, məgər aşiq-məşəq qaydası beləmi olur?! Sən bilürsən ki, taifeyi-zənan içün nə qədər düşmən var və nə böhtənlər yaraşır. Mən bu ehtiyatdan əlacım olmadı qaldum. Əgər səndə eşq əlaməti olsa idi, bu qədər vaqt tab qılmazdın və dura bilməzdin. Sən aşiq-məşəq halından bixəbərsən”. Mən ona na cavab verəm?! Siz bu işləri fikir etməyüb danişırsız. Mənim nə çarəm var?!”

Əsərdə Şəhriyar da Məcnun kimi çəresizdir, özü ilə bacara bilmir. Anası da, atası da haqq aşığı yoldan qaytarmağa acizdir, çünkü eşq sevdası onun varlığını sarsıtmışdır, aşiq ancaq bir ideala – məhəbbətə etiqad bəsləyir, könül verir. Sevgidən ayrı aləm Şəhriyarın qəlbini yaddır. Yüksək, saf duyğularla sevən Şəhriyar qarşıda duran maneələri də düzgün duyur, anlayır. Aşiqə görə, “nəcib olan nəcibzadə gözəlləri” sevmək, sövdagərzadə ilə onların yaxınlığı, qohumluğu çox ağır bir işdir, binasız sevda və yaman bir yazıdır:

Nəcib olan nəcibzadə gözəllər,
Cəvahir mürəssə, altın düzəllər,
Sövdagərzadəyə get gerü dellər,
Binasız sevdadur, yaman yazıdır.

Şəhriyar yüksək zövq, incə, saf duyğular sahibidir. O, bir aynaqabaqlı, üzü xallı, şirin sözlü, dodaqları bal daman bir gözəli sevir. Ancaq onun könül verdiyi gözəl, Ay, Günəş kimi ucadır, əlçatmadır. Tacir oğlu ilə xan qızının ailə qurub murada çatması ağlaşırmaz bir işdir, başutmaz bir sevdadır. Amma Şəhriyar mətanətli, iradəli və tədbirli bir aşiqdir. O, atası ilə danışığında sevgilisi ilə görüşüb qonuşmağı, tədbir tökməyi daha üstün tutur: “Ey atayı-mehriban, hərgah iki dost bir-birin görməsə və rəsmiyəti-məhəbbət ayinlərində möhkəm olmasa, sıfıraq ilə ziyarət əmələ gəlməz və o iş bitməz. Amma nə fayda, sən ata, mən oğul sözündən çıxa bilmürəm. Sən mənim sözimi axırda görərsən, onun bağlərbəgi Cahangir xan kimi atası, Kirman kimi vilayəti, ölkəsi və məmləkəti var. Birdən-birə görməmiş və bilməmiş qızını bir sövdərə ki, onun rütbəsi və mənsəbi çərçilik ola, necə rəva görür?!”

Məhəbbət dastanlarında aşiqin uzaq səfərə getməsi və getməmişdən qabaq ata-anası, yaxın adamları ilə məsləhətləşməsi epizodu da öz məna və məzmunu ilə seçilir. Bütün dastanların bu hissəsində ata-ana oğluna yol göstərir, istiqamət verir, zəmanənin acı, sərt qovşa və bələlərini oğlanlarına döñə-döña xatırladaraq onu eşq sevdasından çəkindirməyə çalışır. Ancaq bütün varlığı ilə sevən aşiq isə yoldan dönəməzdır, heç bir məsləhət onun fikrini dəyişdirə bilmir, tutduğu işdən çəkindirmir. Şəhriyar “bir tərəfdən qız məni görə və təniya... Bəlkə bir tövr ilə iş əmələ gələ”, – deyərək Sənubərin sorağı ilə özünün Kirmana getməyini gərkli sayır, özü öz səadətinə yol açır və atasını bu səfərdən çəkindirmək istəyir:

Ata, gəl Allah eşqinə,
Qarışma bu oda sən də.
Qoy mən yanım, sən qırxax dur,
Qalmayub ixtiyar səndə.

Şəhriyarda da Məcnun kimi səbr, aram qalmamışdır, qoy ata-anası baca-risa onu eşq sevdasından, sevməkdən çəkindirə bilsin. Şəhriyarın atası kimi atası da nə qədər çalışır, səy göstərisə ancaq o, öz butasından, aşiqlər saqisinin yazısından uzaqlaşa bilmir, təqdiri-məhəbbətini unutmur. Anası ilə səhəbətində Məcnunanə bir cavab verir:

Yaxşı nəsihət eylərsən,
Eşq oduna nə səbr olur,
İxtiyarı məndə degil,
Mənim əlimdən nə gelür?

Buta alan aşıqlerin bir qayda olaraq ixtiyar və səbri özündə olmur. Ancaq Şəhriyar ağıllı, təmkinli aşiqdir, onun təbiətində ağıl və hissin vəhdəti heç zaman pozulmur. Bunun, əlbəttə ki, bir səbəbi də onun yaşadığı həyat və dünya ilə bağlı idi. Şəhriyar elə bir mühitdə yaşayır ki, bu mühitdə eşqə düşmək dəlilik deyil, əksinə, gözəllik, mərifət və kamal rəmzi sayılırdı.

Məcnun və Leylilərin yaşadığı aləmdən fərqli olaraq Şəhriyarın yaşadığı həyatın insanları oqlı-mənəvi ucalığı ilə seçildiyinə görədir ki, burada hamı aşiqin dərdini öz dərdi bilir və yeri gələndə də öz köməyini ondan əsirgəmirlər. Şəhriyar atasını Kirmana yola salandan sonra Tiflisin cavanları ilə gəzib dolaşır, günlərini Qarayazı meşələrində ceyran ovunda keçirir, hamı Şəhriyarın qayğısına qalır. Ancaq heç bir əyləncə, söz-söhbət aşiqi cəzb edə bilmir, o, gecə-gündüz öz sevgilisini anıb onun xəyalı ilə yaşayır. Şəhriyar öz eşqində pərvanədən də sabitdir, sanki pərvanə eşq oduna yanlığı ondan öyrənmişdir, o, bülbüldən də vəfahı və dəyanətlidir:

Bülbül, mənə hünər satma,
Güle qarşu oxumağı,
Pərvanə məndən öğrenüb,
Eşqin oduna yanmayı.

Məhəmməd Şəhriyarın mənəvi aləmini açmaq üçün rəngarəng bədii üslublardan faydalanan, sevmayı səadət sayan, xoşbəxtliyi məhəbbətdə axtaran bir aşiqin bütöv, kamil xarakterini tamamlayır. Onun bulaq suyu kimi saf, şəffaf mənəviyyatını, işıqlı könül duyğularını, sevgilisini gerçək möqamlarda aydınlaşdırır. Şəhriyar da Məcnun kimi adı bir yolçunu hər hansı bir adamın dilindən sevgilisinin adını belə eşidəndə nanə yarpağı kimi əsir, alışib yanır:

Əgər varsa, bir xəbərin görübən Kırman bu gün,
Şərh elə dilin qurbanı, usta, alışan bu gün.

Şirin dilli, şirin sözli, xoşavazlı usta son
Gözi yolda cananımdan sölə bir nişan, bu gün.

“Şəhriyar” dastanında aşiqin uzaq səfərlərə çıxması Qəribin, Kərəmin taleyini yada salır. Şəhriyar da doğma anasını qohum-qardaşına tapşıraraq yola düşür:

Qulaq asun qövm-qardaş, yaranlar,
Mən gedirəm, sizi Allah saxlasun,
Anam qalur ahü zaru fəğanda
Yoxdu bir kimsəsi bilməm neyləsün?!

Şəhriyara görə insan cəfa çəkməsə səfa görməz, dalğıcılar dənizlərə baş vurmasa dəyərli inciləri ələ gətirə bilməz. Səadət çalışış vuruşmaqla, səy və zəhmətlə bağlıdır. Mübarizəsiz xoşbəxtlik yoxdur, aşiq öz səadətini özü qazanmalıdır. Bu ümidiyle yola çıxan Şəhriyar müxtəlif insanlarla qarşılaşır, başına cürbəcür qoqalar gəlir, amma o, sarsılıb usanır, xarakter zəifliyi göstərmir.

Məhəbbət dastanlarında olduğu kimi “Şəhriyar”da da hadisələrin ikinci hissəsində aşiq sinaqlardan çıxarıılır və həmişə də qəhrəman öz sevgilisinə, məsləkino sadıq qalan bir insan kimi səciyyələndirilir. Şəhriyarın deyişməsi, saz çalıb yarışması, şeirləşməsi də bu mənada ibretamızdır. Həm də maraqlıdır ki, o, bu və ya başqası ilə deyil, yolda qarşılaşdığı və ona bir könüldən min könülə vurulan gözəllərlə üz-üzə gəlir, qarşılaşır, onlarla saz və söz meydanda yarışır.

Dastanlarımızın çoxunda aşiq ancaq öz butası ilə murada çatıb evlənir. Ancaq elə dastanlar da vardır ki, orada qəhrəman butadan başqa iki və bəzən də üç qızla ailə qurur. Əlbəttə ki, bu, dastanlarımızın yanlış və məhdud cəhəti sayılmalıdır. Bu xüsusiyyəti hətta məsnəvi-dastanlarda da görmək mümkündür. Nizaminin “Xosrov və Şirin”ində Xosrovun Məryəmlə, Şəkərlə və sonda isə sevdiyi Şirinlə evlənməsi də həmin ənənə ilə bağlı olsa da, Nizami buna etiraz edir, ictimai məqsədlə, şəhəvanı ehtirasla əlaqədar olan izdivacı rədd edir, pisliyir, xoşbəxtliyi sevgidə, sağlam və gözəl münasibətlərdə görür. Təsadüfi deyil ki, sarayında on iki min cariyəsi olan, Məryəmlə, Şəkərlə gün keçirən Xosrov axırda bu qadınlardan usanır, sanki onları görmür, ancaq və ancaq Şirinin eşqi ilə yaşayır.

Üç rəqəmi dastan və nağıllarımızda, Şərq aləmində müqəddəs rəqəm sayıılır və bu ənənə “Dədə Qorqud”da, “Koroğlu” eposunda da vardır. “Dastanlarda qəhrəmanın yolda iki qızla rast gəlib, ancaq üçüncü dəfə də öz butasını tapması da həmin ənənə ilə bağlıdır. Tahirin qarşısına qabaqcə Nərgiz, sonra da Banu çıxır. Şah İsmayıl birinci dəfə Rəmdar Pəriyə, ikinci dəfə Ərəbzəngiyə rast gəlir, lap axırda Gülgəz rəsədi tapır və s.” (M.H.Təhmasib).

Məhəbbət dastanlarında, o cümlədən “Şəhriyar”da qəhrəmanın başqa qızlarla sınaqlaşması, deyişməsi onun evlənməsi ilə nəticələnir. Doğrudur, bu əsərdə “üçləmə” ənənəsi müəyyən mənada pozulur, yeni tofsilat və məzmunda üzə çıxır. Şəhriyar yolda ilk öncə tərəkəmə qızı Pərizadla üz-üzə gəlib görüşür və sınaqlaşır. Ancaq Şəhriyar öz butasına sadıqdır, ilk eşqini heç kəslə, heç bir gözəl ilə əvəz edə bilməzdi. Aşiqin gözəlliyyi qarşısında heyrətə düşən, öz ürəyini ona açıb bildirən Pərizada Şəhriyar nəzakətlə baxıb verir:

Nahəq ixtilat qatmanam,
Xilaf işləri dutmanam,
Bil ki, sən ilən yatmanam,
Ey qız, qoy məni, qoy məni.

Dastanda “üçləmə”də iştirak edən ikinci qız Gəncə xanının qızı Şamama bəyimdir. Şəhriyara xəbər verirlər ki, Şamama bəyim Gəncaya gələn aşıqları sazda, şeirdə bağlayıb zindana saldırır. Ancaq Şəhriyar bundan qorxub çəkinmir, dostu həkim Sadığın məsləhətlərinə – sazi gizləyib aşiq olmağı bildirməmək təklifinə soyuq yanaşır: “Ey cəfəkeşim, doğrudur, məkri-hileyi-zənandan qaçmaq lazımdır, amma bu var ki, Allah qoysa xoşal və xürrəm Sənubəri tapub və alup və qayıdan zamanda yolumuz burdan düşər isə o vaxta Şamama böyüm bizə rişxənd edüb deyər: “Oğrular kimi necə qaçdırınız ki, mən bilmədim. Əgər görsoydim, bilürdin ki, başına nə gəlürdi? İndi səni Sənubərə bağışlaşdırıb”. İki tərəfdən bizə güləllər. O töhməti götürmək olmaz. Sənubər də bizi qorxax döyüb həmişə zərafət edər, o, çox yaman olur”.

Şəhriyar onu qorxudan vəfali dostu Sadığa “əgər görsən, bir kimsə əjdaha müqabilinə gedər, gərək ürək verəsən, nə ki qorxudasan” – deyərək çəkinmədən, qorxmadan Şamama bəyim ilə sınaqlaşır, onun düyünlü söz və ifadələrini bir-bir açıb mənalandırır. Pərizad kimi onun da sevgisini, eşq təklifini könülsüz qarşılayır:

Kimsəyə yoxdur nəzərim, olsa huri, ya pəri,
Baxmanam heç bir cavanə, yetməsəm cananə mən...

Şəhriyaram, şəhri-Kirman xanı qızıdır butam,
Sənubər yüzün görəm canım qoyam qurbanə mən.

Əsərdə Şəhriyar qarşılaştığı qızların məhəbbətini qazansa da, qızlar onu sevsələr də o, ilk sevgisini – butasını yüksək tutur, qızlar ilə oturub əylənməyi, gün keçirməyi butaya xəyanət kimi başa düşür. Şəhriyarın ömrü başa gəlsə də, o, Sənubərin sorağı və istəyi ilə yaşayıb, başqasını sevə bilməyəcəkdir:

Cəfa çöküb bir bağ saldım yaranlar,
Qorxuram ki, bir gülini dərməyəm.
Nə müddətdür intizarın çəkəram,
Ömür başa gələ yüzün görməyəm.

Şəhriyarın döyüş silahı qılınc, şəşpər, qalxan deyil, səs, söz, saz və gözəl şeirlər deməsidir. O, molahətli səsi, ürəkovlayan şeirləri və saz çalması ilə gəzib-dolaşlığı yerlərdə, məclislərdə hamının könlünü oxşayır, ürəklərdə yuva salır, insanların qəlbini dağların, dərələrin, göy yamacların ətrini, rayihəsini gətirir. Şəhriyari dirləyən, görən, duyan onun şərqilərdən doymur, ağılı və fərasətinə heyran qalır. Dastanda aşiqin sevgilisi ilə görüş səhnəsi öz bədii gözəlliyyi, toravəti və təbiiliyinə görə daha xoş təsir bağışlayır. Bu lövhədə iki sevgilinin söz-söhbəti, sınaqlaşması, deyişməsi, öz ürəyini açıb biri-birinə bil-

dirməsi, incə duyğularının tərənnümü, vəsfi son dərəcə lətif və zərifdir. Bu səhnədə iki sevən ürək sanki üz-üzə gəlir, soraqlaşır, gözəl, saf duyğu aləmində xeyala dalır, dardlaşır.

“Şəhriyar”da aşiqin butası ilə görüşü epizodu əksər məhəbbət dastanlarında öz bədii əksini tapan ənənəvi və müstərək lövhələri xatırladır. Burada da qəhrəmanın sevgisi ədəb, ismət dairəsindən çıxmır, qaynar, coşqun təbiətli aşiq öz yarını görəndə sanki əriyib muma dönür. Şəhriyarın Sənubərlə deyişməsi, sınaqlaşması bu baxımdan xüsusi mənalıdır. İki sevgilinin şeirləşməsi, söz-saz yarışı aşiq deyişmələrindən forqlənir, daha dərin mənə, məzmun qazanır. Aşıqlar deyişəndə əsasən hərə öz biliyini, gücünü, istedadını nümayiş etdirməyə çalışır, qıflıbəndlər deyib açırlar. Burada isə sevgililər öz başına gələnlərdən, ürəklərində yuva tapan dördlərdən, acı günlərdən, eşqlərdən, talelərdən dil açıb danişır, bir-birinə “başına dolanım, qurbanın olum” – deyərək ürəklərinin səsinə qulaq asır, həyatdan, dünyadan zövq alırlar. Deyişmədə iki aşiq sevincini, kədərini bölüşür, olub-keçənləri yada salıb dərdləşir:

Çox nadanlar dəli döyüb güldülər,
Həkim, təbib mənə cəfa verdülər,
Ata-ana hal pərişan oldular,
Gündən-günə artdı zarım, incinmə.

Sənubərlə görüşdən sonra Şəhriyarın dərdində, qəminə son qoyulur, həyat ilk dəfə olaraq aşiqin üzünə gülür, sanki bahar, gül, büləbül əyyamıdır, dünyənin ən xoş çağıdır:

Yarəb, nə xoş saat, nə xoş zamandur,
Büləbül də var, bahar da var, gül də var.
Məst olmuşam yar ləbindən əməli,
Şərab da var, şəkər də var, bal da var.

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanın sevdiyi qızın ata-anası ilə görüşü də ənənəvi hissələrdən biridir. Əsərdə bu epizod hadisələrin zirvəsi deməkdir. Qəhrəman butasının ata-anası ilə görüşüb söhbət edəndən sonra, bir qayda olaraq, yeni çətinliklər, maneələr aşkarla çıxır. “Şəhriyar” əsərində də aşiqin qarşısında keçilməz sədlər, uçurumlar durur və o, bunları yarib keçmədən öz istəyinə, diləyinə qovuşa bilməz. Şəhriyar özü də bu maneələri görüb başa düşürdü, duyurdu, hakimlərlə qohum olmağın çox qorxulu, xətalı bir iş olmasına bilsə də, ruhdan düşmürdü: “Hakimlər hüzuru misali-döryadur. Olur ki, sözin dərəceyi-icabətə yetə, mərhəmət görəsən, olur ki, həqq sözin onun zəmirmi-müniri-qəlbini təlx görünüb, sahibi-qəzəb olasan. Mən Cahangir xandan qorxmağım eyb degil. Nə fayda, ataşı-eşqə ögüt-nəsihət kar qılmaz”.

Bütün bunlarla yanaşı, Şəhriyar aciz, qorxaq deyildir. İnamlı işə girişən aşiq böyük fədakarlıq göstərir, ölümən belə qorxmur. Dastanda Şəhriyarin Cahangir xanla görüşü, söz-söhbəti onun nə qədər iradəli, qorxmaz və bacarıqlı bir insan olduğunu göstərir. Sazını əlinə alan aşiq öz dərdini, sevgisini çəkinmədən Cahangir xana açıb bildirir:

Gürcistan əhliyəm, sövdagərzadə,
Mən bir dərdə düşdüm dərmanı səndə,
İstərəm gülbinnən yastanam qalam,
Bəlkə dərman tapam, bu dərdə mən də.

Şəhriyaram, sənə qurban bu canım,
Cananım babası, dinim, imanım,
Var bir butam, adı Sənubər xanım,
Müddətdür gəzərəm səhrada mən də.

“Şəhriyar” əsərində eşq nikbin bir aqibətlə bitir. Dastanın qəhrəmanı da faciə qəhrəmanı deyildir. Çünkü onunla zaman arasındaki konflikt və ziddiyət həllolunmaz, sağalmaz, barışmaz xarakter daşırı. Yaziçı aşiqin öz diləyinə yetməsini, barışmazlıqların həllini hakim təbəqə ilə bağlayır, onların yaxından iştirakı və köməyi ilə əlaqələndirir.

Dastanda dolğun, yetkin və solmaz qadın surətləri də vardır. Onlardan Sənubər, Şamama bayım, Pərizad, Zöhrə xanım və başqaları öz daxili, mənəvi simasına görə bir-birindən seçilir. Şəhriyaranın anası Zöhrə xanım səmimi, özəri və oğlunu ürkəkdən sevən və duyan bir qadındır. O öz ağılı və düşüncəsinə görə əri sövdagər Salehdən, oğlu Şəhriyardan aşağı seviyyədə durmur, əksinə, Zöhrə xanım yeri gələndə onlara ağıllı məsləhətlər verir, yol göstərir: “Ərz elədi ki, mən öz qəlil əqlimə görə belə bilürəm ki, sən öz-mal-dövlətinin hesabın bilməyəsən və həm də o qədər dünyapərəst olmayısan. Nəhayət, bilmənəm səbəb nə oldi bu qədər xərc çəküb və dost müsahibi-əzizlər cəm edüb, bir məclisi-şayəstə arastə edüb, məqami-söhbətdə sən bir belə surəti-naxoşluq göstərüb və yüz əhli-məclislən kənara dutub, sahibi-təziyələr tək əbruyi-güşədini bir-birinə çatub, belə qəmginlik göstərib öz yar-həmsöhbətlərini özindən azürdə qılıub, məclisin pərakəndə olub dağılmağı gərək eyb biləsən və uz min təmən zərərdən ötri özünü unatıb göstərməyəsən... Əgər uz dostun ola, özünü eyle göstərəsən ki, deyələr barəkallah, bu qədər zərər və nöqsan ilə hərgiz xatirinə qəmginlik verməyüb, genə güşadəru və xəndənhal və şirin məqal ilə söhbətə məşğuldur”.

Zöhrə xanım bir sira səciyyəvi cəhətlərinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ana-qadın obrazıdır. O, bəzi məsnəvi-dastanlarda bədii əksini tapan məzəlum, qapalı bir qadın deyildir. Əsərdə oğlunun buta almasını eşidən Zöhrə xanım öz təmkinini pozmur, sarsılmır, özünü itirmir, “ay kişi, bizim

ağlamağımızdan nə hasil?! Gərək cəmi təbib və hükəma yiğub buna bir əlac eyləyək, ağlamaqla dərman olmaz” – deyərək ərinin hərəkətə, fəaliyyətə çağırır.

Bununla bərabər, Zöhrə xanım zəmanəsinin övladıdır. Anaya görə bu zəmanənin padşahını da var-dövlətlə aldatmaq, yoldan çıxarmaq mümkündür. Habelə, ananın fikrincə, insanlara etibar yoxdur və buna görə də Şəhriyara məsləhətlər verərək səbirli, təmkinli olmağa və özünü qorumağa səsləyir:

Bilübən hiylə qatallar,
Səni dərdlərə atallar,
Axır qul döyüb satallar,
Ol biinsafa, səbr eylə.

Öz oğluna dəyerli məsləhətlər verən Zöhrə xanım hər işi ağılla, tədbirlə başa çatdırmağı insanın ən gözəl xüsusiyyəti sayır, işin həm yaxşı, həm də pis tərəfini oğluna xatırladaraq zəmanə və onun insanların ibret almağı, nəticə çıxarmağı lazımlı və zəruri sayır. Hiyləgər, fitnə-fəsad yuvası olan bu dünyada ehtiyatlı davranışın, salamat baş saxlamağı dənə-dənə nəzərinə çatdırır:

AZ-I
40528

Fikirsiz dutma işini,
Salamat saxla başını,
Ana, yarü yoldaşını,
Olma bivaşa, səbr eylə.

Məhəmmədin sevə-sevə, rəğbətlə yaratdığı Zöhrə xanım surəti gözəl, nəcib təbiəti, mənəvi saflığına görə yadda qalır, unudulmur.

Dastanda Zöhrə xanım öz insani keyfiyyətləri ilə seçilən, sevilən bir qadındır, Sənubərin anası isə yer qədər qapalı, məhdud düşünən, öz qızının sevgisine, saadətinə nisbətən soyuq, laqeyd baxan bir qadındır. Onun Sənubərlə söz-söhbəti də bunu təsdiq edə bilər. Məhəmmədin bu qadın obrazı Məsihinin Qəmərbanusu kimi var-dövlət düşkünüdür, dünya sərvətini hər şeydən uca və əziz tutan bir insandır.

“Şəhriyar” əsərində Sənubər, Şamama və Pərizad sanki üç bacıdır. Onların sevgisi, duyğuları və görüşləri də bir-birinə çox bənzəyir, bir günəşin zərrələridir. Pərizad elat qızı, Sənubər ilə Şamama isə xan qızlarıdır. Onların üçü də ilk baxışda “rəqib”dirlər. Ancaq bu qızların davranış və münasibətlərində rəqiblikdən əsər-əlamət yoxdur, əksinə, mənəviyyatları bulaq suyu kimi saf, dağçıçıyi kimi güzel və toravətlidir.

Məsnəvi-dastanlarda bir qayda olaraq sevən aşıqlar bir-birinin rəqibinə çevrilir və onların hər birini düşündürən ancaq öz səadətidir. Yalnız Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poemasında Vərqa ilə Möhsün şah bu baxımdan istisna ola bilər. “Şəhriyar”da da məşuqələri öz fərdi xoşbəxtliyi yox, başqasının xoşbəxtliyi daha çox məşğul edir.

Məhəmmədin sevgili qadın surətləri eşq, ağıl və ismət mütəssəməsidir. Hər üç xüsusiyyət onların xarakterində birləşir, vəhdət yaradır. Bu baxımdan Məhəmmədin qadın qəhrəmanları Burlaxatunu, Banuçıçayı, Şirini, Leylini, Nigarı yada salır. Əqlı, mənəvi gözəllik rəmzi olan bu qadınlar öz mənliyini, ləyaqotu və şorəfini qorumasına görə ucalır, sevilir, tarixin qaranlıq göylərin-dən baş qaldıraraq dünyaya, həyata işiq saçır.

“Şəhriyar” əsərində qəhrəman birinci olaraq elat qızı Pərizad ilə görüşüb səraqlaşır. Pərizad Şomsəddinli mahalında dağların qoynunda böyüyən bir tərəkəmə qızıdır. Tərəkəmə həyatı kimi onun təbəti saf, aydın və gözəldir. İlk dəfə bulaq başında Şəhriyar ilə görüşən Pərizad onunla çox təbii və səmimi bir dildə danışaraq öz sevgisini bildirməkdən çökinmir:

“Qız dedi:

– Ey oğlan, uğur ola?

Dedi Şəhriyar:

– Sağ ol.

Qız dedi:

– Dodaqlarını yeyim, bir az qayım de, eşitmədim.

Dedi Şəhriyar:

– Verüm, sağ ol.

Qız dedi:

– Hər kim sondən ayrulubsa, necə sağ olur?! Ey oğlan, məgər sənin ananın bağırı daş idi ki, sənintək cavani qoydu ki, çölə çıxsın?!

Dedi Şəhriyar:

– Tükən açma, bir az su ver, bizim yolumuz uzaqdır.

Qız dedi:

– Ta mənzilini bilməsəm, doğrusu, sənə su vermənəm və qoymanam bir yerə gedəsən”.

Ösərə Şəhriyar ilə Pərizadın deyişməsi, şeirləşməsi, saz çalıb oxuması səhnəsi də real, təbii boyalarla yaradılmışdır. Tərəkəmə qızı Şəhriyara öz eşqini belə açıb bildirir:

Oğlan, qal bizim ölkədə,
Cavan, al məni, al məni,
Mənim tək gözəl tapmazsan,
Vallah, al məni, al məni.

Ancaq Pərizad nə qədər səmimi, könlüəçiq bir qız olsa da, Şəhriyaren baş-qasını sevdiyini biləndə sarsılmış, öz mənliyini uca tutur, onu öz qardaşı kimi qəbul edir:

Sevərəm yarı-yoldaşı,
Oluram sırrın sirdaşı,

Gəl ol Pərizad qardaşı,
Bacı bil məni, bil məni.

Ösərdə yazılıçı Pərizadı sanki Sənubər və Şəmama bəyimlə müqayisə edir, qarşılaşdırır və həmişə də müəllifin bu elat qızına dörin sevgi və rəğbəti açıq-aydın duyulur. Dastanın sonunda Pərizadın məclisə gəlməsi, hamının ondan çalıb oxumasını xahiş etməsi, bu qızın məclisə əhlini valeh etməsi və dastanın da elə həmin epizodla sona yetməsi də bunu aydın göstərir

Dastanda Şəmama bəyim isə Gəncə xanı Şahqulu xanın qızıdır. O da saz və nəğmə aşığıdır. Neçə-neçə aşağı sazda, sözdə bağlayan Şəmama bəyim onları yarımcıq aşiq olduğuna görə zindana saldırır, zövqsüz və savadsız aşığın saz çalıb oxumasını saza hörmətsizlik kimi anlayır və belə aşıqlarla heç cürə barışır.

Xalq dastanlarında aşiq butasından başqa qızlarla çox vaxt gəzməkdə, təbiət qoynunda, saz, söz məclisində qarşılaşır və bir ənənə olaraq da deyişir, sınaqlaşır, saz, söz savaşına çıxır. Şəhriyar isə Gəncənin Bağban və Ozan məhəllələrindən keçərkən onun barəsində Şəmama bəyimə xəbər verirlər: “Bu xəbəri Şəmama bəğimə həm sazin, həm sözün, həm özün mədh və tərif eylədir. Bunların mədh və tərifi Şəmama bəğimi ürəgindən dutdu. Amma zahir hala görə mühəssilani-şəhid buyurdu ki, gedin, onu bu saat götürün, onun keyfinin əvəzi dustaqxana küçində özünə yetişə”

Yazıcı xan qızının otağını, geyimini, oturub-duruşunu, əda və söhbətini çox təbii bir şəkildə canlandırır: “Ta ki bargaha yetişdülər, atdan düşüb, nökərlər atları saxlayub bunlar içərү girdilər. Gördilər ki, bir mürəssə təxt üzündə bir nazənin əgləşüb, bir para böyükzadə qızları bərabərində əgloşüb, əllərində saz söhbət və ixtilat edəllər”.

Şəhriyarlara belə bir sarayda görüşən Şəmama onu sinayır, imtahana çekir, çətin qılıfböndlər söyləyib açmasını tələb edir. Şəhriyarin “camal və kamalını” bəyənən Şəmama öz-özünə: “Mən əhdi-şərt eləmişdim ki, hər kim məni aciz edüb və qəti kəlam edərsə, mən ona gedərəm”, – deyərək ondan razi qalır. Şəmama da Nizaminin rus gözəli kimi bilikli, ağıllı oğlunu sevir, mənəvi və cismanı gözəlliyyin vəhdətini əsil gözəllik rəmzi sayır. Ancaq, buna baxma-yaraq, Şəmama bəyim Şirin kimi öz mənliyini, şorəfini daha yüksək tutur. Şəhriyarin butasının sorağı ilə getdiyini biləndə şirin dil ilə onu yola salır:

Mane olmam, getmə döyüb, yarə sən,
Tiğ aluban bağrim başın yarəsən,
Bir inanım sən də mənnən yarəsən,
Yola salım var get dəst otağına.

Şəmama bəyim də Şəhriyarı sevir, ürek dən ona vurulur.ancaq o, Pərizad deyildir. Pərizad sevən aşığı qardaş kimi qəbul edirsə, Şəmama bəyim isə geri durmur, sözündə təkid edir, yalvarır:

Yədi-beyza – ağ əl
Yəğma – soyğunçuluq, qarət etmə
Yəzdan – Tanrı
Yovmiyyə – gündəlik, gündəlik qazanc

Z

Zayil – keçici, daimi olmayan
Zey – xarici görünüş, qiyafə
Zəkavət – zirəklilik, ağıl, ferasət
Zəmin – yer
Zəmir – iç, batin, ürək
Zənan – qadınlar
Zənburək – kiçik top, dəvəyə yük-lənən top
Zənəxdan – çənə
Zərnigar – qızılla bəzənmiş

Zərnışan – zərlə işlənmiş
Zərrin – zərli, qızıldan olan
Zib – bəzək
Ziba – bəzəkli, gözəl
Zibəs – o qədər, qədərincə
Zikr – yada salma, adını çekmə
Zimistan – qış
Zin – yəhər
Zində – diri, yaşayan
Zivər – bəzək
Zövcə – ərli arvad
Zükür – kişilər
Zülal – sərin, duru su, ağ maddə
Zülfü-pərişan – dağının saç
Zünnar – xristianların bağlılığı qur-şaq
Züruf – qablar

MÜNDƏRİCAT

<i>Ön söz</i>	4
<i>Şəhriyar</i>	29

Buraxılışa məsul: *Əziz Gülvəliyev*
Nəşriyyat redaktoru: *Əlişirin Şükürlü*
Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter səhifələyicisi: *Ələkbər Kərimov*
Korrektorlar: *Elnaz Xəlilqızı*
Pərinaz Səmədova

Yığılmışa verilmişdir 10.04.2006. Çapa imzalanmışdır 11.05.2006.
Formatı $60 \times 90 \frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 13,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 38.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.